

SÍKLAKI ISTVÁN (SZERK.)

Szóbeli befolyásolás I.

T Á R S A D A L M I K O M M U N I K Á C I Ó

SOROZATSZERKESZTŐK

HAMP GÁBOR

HORÁNYI ÖZSÉB

A SOROZAT KÖTETEI

Karl Erik Rosengren: *Kommunikáció*

James A. Anderson: *A kommunikációelmélet ismeretelméleti alapjai*

Korpics Márta - P. Szilczl Dóra (szerk.): *Szakrális kommunikáció*

Loet Leydesdorff: *A kommunikáció szociológiai elmélete*

SÍKLAKI ISTVÁN (SZERK.)

Szóbeli befolyásolás

I. Nyelv, gondolkodás, kultúra

TYPOTEX

Budapest, 2008

E kötet az alábbi kiadás 2., bővített-átdolgozott változata:
Síklaki István: *A szóbeli befolyásolás alapjai. I-II. kötet*
Budapest, Tankönyvkiadó, 1990

Fordította: Síklaki István, Sólyom Barbara

A kötet megjelenését az
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Társadalomtudományi Kara

és a
Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kara

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
UNIVERSITY OF PÉCS

támogatta

Copyright © Síklaki István, Typotex Kiadó, 2008
Hungarian translation © Síklaki István, Sólyom Barbara, Typotex Kiadó, 2008

Témakör: *kommunikáció, nyelvészet, pszichológia, szociálpszichológia*

ISBN 978 963 9664 74 6
ISSN 1785-0053

Tartalom

■ Bevezetés	11
■ TEUN A. VAN DIJK - WALTER KINTSCH A stratégiai beszédfeldolgozás modellje felé <i>Síklaki István fordítása</i>	
1.1. A beszéd tanulmányozása	37
1.1.1. Történeti háttér	37
1.1.2. Szövegnyelvészet	37
1.1.3. Társadalomtudományok és beszédelemzés	38
1.1.4. Pszichológia és mesterséges intelligencia	39
1.2. Alapfeltevések	40
1.2.1. Kognitív feltevések	40
1.2.2. Kontextuális feltevések	43
1.2.3. Korlátok	45
1.3. A modell áttekintése	46
1.3.1. Általános tulajdonságok	46
1.3.2. Propozíciós stratégiák	50
1.3.3. Lokális koherencia stratégiák	51
1.3.4. Makrostratégiák	52
1.3.5. Sematikus stratégiák	53
1.3.6. Produkciós stratégiák	53
1.3.7. Egyéb stratégiák	54
<i>Hivatkozások</i>	56
■ WILLIAM LABOV - DAVID FANSHEL Átfogó beszédelemzés <i>Síklaki István fordítása</i>	61
A terápiás interjú: a szituáció meghatározása	62
A beszéd területei	66
Keresztmetszeti elemzés	68
Egységek és egységekre osztás	68
A szöveg	71
<i>Központozás</i>	71
<i>A beszéd területei</i>	72
Paralingvisztikai támpontok	72
<i>Átírás</i>	73
<i>Értelmezés</i>	75

Kiterjesztés	79
<i>Propozíciók</i>	81
Interakció	88
<i>Interakciós kifejezések</i>	89
<i>Metaakciók</i>	90
<i>Reprezentációk</i>	90
<i>Kérések</i>	92
<i>Kihívások</i>	93
<i>Az interakció módja</i>	94
A keresztmetszet általános szerkezete	96
Szintézis: A beszélgetés folyamata	98
<i>Jegyzetek</i>	99
<i>Hivatkozások</i>	101
■ CHARLES J. FILLMORE A nyelvészet mint a beszédelemzés eszköze <i>Síklaki István fordítása</i>	
Nyelvi viszonyok	103
Nyelvészet és nyelvi feldolgozás	106
A nyelvészet felosztásai	109
Fonológia	109
Nyelvtan és lexikogrammatikai kategóriák	110
Szemantika és lexikon	110
Pragmatika és szövegnyelvészet	111
Minta-szövegelemzés: a <i>Bohémélet</i>	111
Háttér-információ	113
Első említés	113
Tájékoztató előfeltevés révén	114
Olvasás a sorok között	116
Nézőpont	117
Konklúzió	117
Függelék: A szegmentált szöveg megjegyzésekkel	118
<i>Hivatkozás</i>	127
■ JULIA A. GOLDBERG Egy lépés a beszélgetés koherenciájának leírása felé <i>Síklaki István fordítása</i>	129
Generatív modellek	130
Globális modellek	131
Lokális modellek	132
<i>Lexikai-szintaktikai</i>	132
<i>Illokúciók</i>	134
Egy leíró modell: a lépések	135
<i>A beszélgetés összefüggő volta</i>	136
A lépésrendszer	136
<i>Lépések lokúciókhoz rendelése</i>	136
<i>Lépéstípusok</i>	137

A lépésmodell előnyei	138
A lépésmodell alkalmazásai	139
<i>Beszédrészecskék</i>	139
<i>Az interakció minősége és típusa</i>	141
<i>A beszéd folyamának leírása</i>	145
Végkövetkeztetés	146
Jegyzetek	147
Hivatkozások	147

■ PETER HARDER - CHRISTIAN KOCK <i>Az előfeltevések kudarcának elmélete</i> <i>Síklaki István fordítása</i>	149
Minta a PF-helyzetek köréből	152
<i>Naivitás S részéről</i>	153
<i>Szándékos, megvalósított, komoly névelejtés</i>	153
<i>Szándékos, elvetélt, komoly névelejtés</i>	154
<i>Szándékos, megvalósított, komolytalan névelejtés</i>	155
<i>Szándékos, elvetélt, komolytalan névelejtés</i>	155
A diagramok megkülönböztető jegyei	157
<i>Komolyság és komolytalanság</i>	157
<i>Hibák</i>	157
<i>„Fölény”</i>	158
<i>Kommunikációs egyensúly</i>	158
<i>Szolidaritás és a szolidaritás hiánya</i>	158
<i>Szónoki magatartás</i>	159
<i>Terrorizálás</i>	161
<i>Megtévesztés</i>	163
<i>Gyanú</i>	163
<i>Megvalósult és elvetélt S-viselkedés</i>	164
Mennyire bonyolultak valójában a PF-szituációk?	165
<i>Álnokság</i>	166
<i>Manipuláció</i>	166
További kérdések és kilátások	167
<i>A dinamikai aspektus</i>	168
Jegyzet	170
Hivatkozások	170

■ DAN SPERBER - DEIRDRE WILSON <i>Kölcsönös tudás és relevancia a megértés elméletében</i> <i>Síklaki István fordítása</i>	
I. Bevezetés	171
II. A kölcsönös tudás néhány kérdése	172
1) Okoznak-e a megértésben problémát a kölcsönös tudás azonosításának nehézségei?	172
2) A kontextushoz tartozás elégséges feltétele-e a kölcsönös tudás?	175
3) Szükséges feltétele-e a kölcsönös tudás a kontextushoz tartozásnak?	176

III. Alternatív keret	179
1) Relevancia	179
2) A relevancia fokai	182
3) A kontextus kiválasztása: egyszerűsített változat	184
4) A kontextus kiválasztása: némi finomítás	188
IV. Véggövetkeztetés	192
<i>Jegyzetek</i>	193
<i>Hivatkozások</i>	193
■ JOSEF KOPPERSCHMIDT Az argumentáció elemzése	
<i>Síklaki István fordítása</i>	
Az argumentum kifejezés magyarázata	195
Az argumentációelemzés módszerei	196
A probléma meghatározása	197
A vitatott állítás megfogalmazása	197
Az érvek feldarabolása	197
Az argumentáció sávjainak rekonstrukciója	198
Egy argumentatív globális szerkezet rekonstrukciója	199
<i>Szerepelemzés</i>	199
<i>Az argumentatív potenciál elemzése</i>	201
<i>Formális elemzés</i>	202
<i>Hivatkozások</i>	203
■ ALESSANDRO DURANTI A beszéd szociokulturális dimenziói	
<i>Síklaki István fordítása</i>	
Bevezetés	205
Híd	208
A néprajzi nézőpont	209
Beszédshituációk és beszédesemények	211
A beszédesemény-modell	213
Egy beszédesemény definíciója	214
Célok	214
Egy esemény térbeli-időbeli szervezése	216
Határtípusok és határjelzők	217
Résztevők	219
Aktussorok	222
<i>A beszélgetés</i>	222
<i>Üzenetforma és üzenettartalom</i>	225
Kulcs	226
Eszközök	226
Normák	227
Zsánerek	229
Konklúziók	230
<i>Jegyzetek</i>	233
<i>Hivatkozások</i>	233

■ JOHN A. LUCY A nyelvi relativitás jelenséggöre: az empirikus kutatások elemzése és áttekintése <i>Sólyom Barbara fordítása</i>	
1. Bevezetés	239
2. Szemiotikai relativitás	240
3. Nyelvi (vagy strukturális) relativitás	243
3.1. A kutatás szegényes volta	243
3.2. A meglévő kutatások áttekintése	244
3.2.1. Whorf	245
3.2.2. Az antropológus nyelvészek	246
3.2.3. Összehasonlító nyelvészek	247
3.3. Egy új megközelítés felé	251
4. Diszkurzív (vagy funkcionális) relativitás	255
4.1. Az első megfogalmazások	255
4.2. Egy új megfogalmazás felé	256
4.3. A funkcionális különbségek empirikus kutatása	258
4.3.1. A nyelv referáló használata	258
4.3.2. A nyelv kifejező használata	260
5. Ideológia és a nyelvi szerkezet és a diszkurzív funkció dialektikája	262
6. Összegzés	265
<i>Köszönetnyilvánítás</i>	267
<i>Hivatkozások</i>	267
■ GÜN R. SEMIN A nyelv mint a megismerés és a viselkedés szerkezetadó eszköze: Kérdés-válasz párok <i>Sólyom Barbara fordítása</i>	
Bevezetés	273
A nyelv mint szerkezetadó eszköz	275
A nyelv, a megismerés és a kommunikáció közötti kapcsolat	275
Az interperszonális nyelv propozicionális, illetve strukturális tulajdonságai	277
Egy esemény reprezentációjának strukturálására szolgáló eszközök	277
Az „okozás” nyelvi manipulációja	278
Az interperszonális viszonyok térbeli és időbeli tulajdonságainak nyelvi manipulációja	280
Propozicionális, illetve strukturális tudás és a kérdés-válasz paradigma	282
Az interjú szekvenciájának kigöngyöltése	284
Várakozások és a kérdés megfogalmazása	285
A kérdés megfogalmazása és a válasz szerkezete	287
Hozzáférés az üzenet szerkezetéhez: az észlelő, illetve a célszemély	289
Záró észrevételek	292
Következmények és konklúziók	292
A nyelv propozicionális, illetve szerkezeti tulajdonságainak pszichológiai következményei	292
A kérdés-válasz paradigma: szociálpszichológiai következmények	296
<i>Jegyzetek</i>	299
<i>Hivatkozások</i>	299

■ ANNE MAASS A csoportok közötti nyelvi elfogultság: a sztereotípiák fenntartása a nyelv segítségével <i>Sólyom Barbara fordítása</i>	
1. A csoportok közötti nyelvi elfogultság modellje	303
2. A kutatási paradigma	306
3. Általánosítások a csoportok közötti helyzetekre, populációkra és nyelvközösségekre	307
Az ismétlés kudarcai	308
4. Általánosítások a mérésekre	309
5. Külső validitás: a csoportok közötti nyelvi elfogultság és a tömegműediumok	310
a) Sportbeszámolók	311
b) Politikai riportok	312
6. A jelenség alapját képező mechanizmusok: a saját csoport védelmezése vagy eltérő elvárások?	314
a) Bizonyítékok az eltérő várakozások mellett	316
b) A csoportközi viszonyokon túl: kiterjesztés az egyéni viselkedésre	318
c) Vajon a motivációs tényezők lényegtelenek?	320
d) Az én és a másik: a nyelvi elfogultság és az önvédelem indítéka	324
e) Várakozás és a saját csoport erősítése: egymástól független hatások?	324
7. Az absztrakt, illetve konkrét nyelvhasználat következményei: egy önmagát fenntartó kört táplálunk	325
8. Nyitott kérdések	328
a) Fejlődés-lélektani kérdések	328
b) Az üzenet vevőjének szerepe	329
c) Absztraktság és megerősíthetőség/cáfolhatóság	330
d) Stratégiai vagy akaratlan?	335
9. Végkövetkeztetések	339
<i>Jegyzetek</i>	340
<i>Hivatkozások</i>	341
■ Függelék: A fordítások alapjául szolgáló szövegek eredeti lelőhelye	345

Bevezetés

Kétkötetes válogatásunk a szóbeli befolyásolás jelenségkörének tanulmányozásához nyújt elméleti és gyakorlati alapokat. A szóbeli befolyásolás kifejezést nagyon általános értelemben használjuk. Minden olyan esetet ide sorolunk, amikor egy megnyilatkozás az interakciós partner(ek)re hatással van. Ha ide soroljuk a képzeletünkkel megjelenített belső párbeszédet is, akkor a napnak szinte alig van olyan pillanata, amikor a viselkedésünket ne lehetne a szóbeli befolyásolás szemszögéből megragadni.

Az utóbbi néhány évtizedben jó néhány olyan kutatási terület vált ismertté, sőt divatossá, amelyek fontosak lehetnek a szóbeli befolyásolás szociálpszichológiai tanulmányozásának megalapozása szempontjából. Válogatásunk ezekre alapozva két célt kíván megvalósítani: szemelvényekkel szolgálni a kutatás számára lényeges pszicholingvisztikai, nyelvfilozófiai, kognitív pszichológiai és szociolingvisztikai munkákból; és bemutatni a szociálpszichológiai szempontból érdekes alkalmazások minél tágabb körét.

Első szemelvényünk Teun A. van Dijk holland irodalomtudós és Walter Kintsch amerikai pszichológus munkája, amely a beszédelemzés kognitív pszichológiai és szövegnyelvészeti alapjaiba vezeti be az olvasót. A *Stratégiai beszédmegértés* című könyvük első fejezetét közöljük itt, amelyben tömören összefoglalják elméletük főbb premisszáit és gondolatmenetét. Egy évtizeddel korábbi, nagy hatású cikkük magyarul is olvasható a Pléh Csaba szerkesztette *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához* című kötetben (1980).

Könyvük, de már ez az összefoglaló első fejezet is a különböző irányú kutatások integrálására törekszik. Épít egyfelől a klasszikus munkákra, másfelől a szövegnyelvészeti irányzat eredményeire, tágabb horizontból tekint a nyelvre, és integrálja a társadalomtudományok több irányzatát (diskurzusanalízist, beszélgetéselemzést), valamint a kognitív pszichológia és a mesterséges intelligencia fejleményeit is. A szerzők gondolkodására nagy hatást gyakorolt az orosz formalisták (pl. Propp 1975) és az őket felelevenítő francia strukturalisták (pl. Barthes 1966, 1988; Greimas 1966) munkája a narratív szerkezetek jelentőségéről, s közvetlen előzményként tekintenek a kognitív pszichológiában ezt követően kibontakozott történetgrammatikai iskolára (pl. Rumelhart 1975, 1980; van Dijk 1980/1988; a történetnyelvtanok összefoglalását lásd Síklaki 1980).

A másik jelentős forrásuk, az előzőtől nem egészen függetlenül, a szöveggrammatika, amely a hagyományos nyelvészeti felfogások és a generatív grammatika mondatközpontúságával szembeállva a szöveget tette meg fő vizsgálati egységnek, s arra törekedett, hogy a szövegek szerkezetét is olyan egzakt nyelvtani fogalmakkal ragadja meg, mint amilyenekkel a mondatnyelvtanok dolgoznak (fontos képviselői pl. Dressler 1978; Petőfi 1982; de Beaugrande-Colby 1980). Már a klasszikus gyökereknél is megtaláljuk az antropológia és a néprajz hatását (lásd pl. Propp 1975; Colby 1988), a szociolingvisztikát ez a saját kortárs kultúra néprajzi módszerekkel való tanulmányozása felől érte el az etnometodológiai iskola képében (pl. Sacks 1988; Garfinkel 1978), valamint a beszélgetés néprajza felfogásban (pl. Gumperz-Hymes 1972). Ebbe a trendbe illeszkedett azután a beszélgetéselemzés (pl. Sudnow 1972; Sacks-Schegloff-Jefferson 1974; Schenkein 1978) és a diskurzuselemzés (Sinclair-Coulthard 1975; Coulthard 1985; alapos összefoglalását lásd Shiffrin 1994) felvirágzása. Végül, megint csak részben az orosz formalistákra és francia strukturalistákra támaszkodva, de visszanyúlva az 1920–30-as évek Gestalt-szellemű pszichológiájához is (kitüntetett szerepe volt Bartlettnek; Bartlett 1980), a kognitív pszichológia és a mesterségesintelligencia-kutatások (inspiráló kötetek Bobrow-Collins 1975; Schank-Abelson 1977; 1988) alkotják a szerzők modelljének negyedik fő forrását.

Kintsch és van Dijk modelljének alapvető filozófiája kiállta az idők próbáját. A kognitív aspektusból modelljük egyfelől hangsúlyozza a beszédmegértés konstruktív voltát – a legjobb bartletti hagyományok szerint. Vagyis egy élmény, akár megtapasztalva, akár nyelvi közvetítéssel, egy mentális reprezentáció felépítését jelenti. Lényeges, hogy ez a mentális reprezentáció nem valamilyen mechanikus lenyomat, hanem már eleve a megtapasztalt esemény értelmezését, egy adott olvasatát testesíti meg. A maga korában igen újnak számító, de még ma sem igazán elterjedt nézetük szerint ez az értelmező konstrukció online, valós időben, egy iterációsnak nevezhető folyamat során történik. Azaz, nem olyasfajta modellezésre kerül sor, hogy előbb előáll a mentális reprezentáció, majd ezen a reprezentáción végrehajtott műveletekkel jutunk el oda, hogy valamilyen jelentéssel ruházzuk fel, hanem már eleve értelmezési folyamatként dolgozzuk fel az élményt. Ez a gondolatmenet előfutára Gilbert karteziánus-spinoziánus gép szembeállításának (Gilbert 1993). E szerint az ember spinoziánus gép, amennyiben egy állításra lefordítható eseménnyel találkozik úgy változik meg mentális állapota, hogy igaznak hiszi azt, amivel találkozott, s csak utólag, egy következő és szellemi erőfeszítést s ennek megfelelően szabad mentális kapacitást igénylő felülvizsgálat eredményeként keveredhet ki ebből az állapotból, amennyiben az elemzése úgy találja, hogy nincs összhangban a már meglévő szilárd ismereteivel (Gilbert 1993). Ezt a megközelítést a szerzők kombinálják a kontextusból származó anticipációk koncepciójával (ők kognitív előfeltevésnek nevezik), s így jutnak el ahhoz az integrált modellhez, amit a beszéd *stratégiai* megértésének neveznek. Ez a modell feltűnően jó összhangot mutat a tudat modern kognitív, sőt neuropszichológiai modelljeivel (lásd Baars 1993; 2002;

Sommerhof 2002). Kontextuson itt igen széles, szociálpszichológiai értelemben vett interakciót, annak szituációhoz köthető megszorításait is értik (ez jelenti a beszédaktus felfogását és a nyelv pragmatikai megközelítését éppúgy, mint a társadalmi normákról és szerepekről stb. alkotott fogalmakat).

A modell központi gondolata, hogy a szöveg megértése és előállítása stratégiai folyamat, amely különbözik azoktól az algoritmusokra visszavezethető folyamatoktól, melyek például a szintaktikai feldolgozást vezérlik a generatív grammatika fogalomrendszerében. Ez a stratégia feltételezi az algoritmiqus folyamatok párhuzamos működését, s a tőlük származó eredmények alkotják az inputját. Mindez pedig beágyazódik az aktuális társas szituációba. Az egészet egy olyan irányító rendszer alá rendeli, amely az összes bemerítet egy stratégiai cél alapján összehangolja a beszéd megértésének érdekében. Ez a modell némiképp elővételezi Baars Globális Munkaterület Modelljét (Baars 1993; 2002).

A szóbeli befolyásolás egyik hagyományosan kitüntetett területe a pszichoterápia, hiszen már Freud óta vallják a pszichológusok a beszéd gyógyító erejét. Ugyanakkor egy furcsa paradoxonnal kell a pszichoterápiás dialógusnak szembenéznie: a terápia legfőbb célja, hogy visszaadja a kliens teljes kontrollját, önállóságát a viselkedése fölött. Ha ehhez tanáccsal, utasítással próbál a terapeuta hozzájárulni, akkor a kliens abba a paradox helyzetbe kerül, hogy ha követi a pszichológus utasítását, akkor definíció szerint nem önállóan cselekszik. Ezért a pszichoterápiás beszélgetés a közvetett szóbeli befolyásolás iskolapéldája. Mint ilyen, hagyományosan inkább művészetnek tekinthető, mint tudománynak, de természetesen újra és újra felmerül az igény arra, hogy szilárdabb, módszeresebb alapokra helyezzük ezt a munkát. Az egyik leginkább ígéretes próbálkozás e téren a kiváló nyelvész, William Labov, és a tapasztalt terapeuta, David Fanshel *Terápiás beszéd* című alapműve (Labov–Fanshel 1977), amelyben egy terápiás interjú egyik 15 perces szakaszát elemzik behatóan és módszeresen. Labov a beszédaktus-elmélet, a diskurzuselemzés és a szociolingvisztika módszertani és fogalmi arzenáljával felfegyverkezve egy olyan elemző apparátust fejlesztett ki, amellyel a dialógus közvetve kommunikált, rejtett összefüggéseit korábban elképzelhetetlen megbízhatósággal lehet megragadni. A könyv bevezető két fejezete fekteti le a módszer alapjait, melyek közül az első olvasható most nálunk (a másik módszertani fejezet *Beszélgetési szabályok* címmel a Pléh, Síklaki és Teresyéni által 1997-ben szerkesztett kötetben jelent meg magyarul).

Különösen fontos újdonsága ennek a megközelítésnek, hogy megmutatta, a szóbeli viselkedés is igen nagymértékben közvetíti azokat a nem tudatosan reflektált jelzéseket, amelyeket korábban szinte kizárólag a nem verbális csatornának, esetleg még a paralingvisztikai jegyeknek, azaz a verbális viselkedést kísérő „analóg” (Watzlawick–Beavin–Jackson 1967) mozzanatoknak tulajdonítottak. Sőt, azon is túllépnek, hogy elszigetelt propozíciókban vagy beszédaktusokban gondolkozzanak. Felfogásukat jól tükrözi a következő megállapításuk: „...a beszélgetés nem megnyilatkozások lánc, hanem in-

kább értelmezések és reakciók hálójával egybekapcsolt megnyilatkozás- és cselekvésmátrix.” Érdekes, hogy ez az egyszerűnek tűnő megállapítás még ma is forradalmian újnak hat sok tudományos körben. Míg Labovék ennek szellemében például adott esetben egy beszélgetésbe ágyazott rövid kis történetet egy önálló beszédaktusnak tekintenek (éppúgy, mint Kintsch és van Dijk is), addig még 2004-ben is olvastunk olyan véleményt egy nyelvész szakembertől, aki megütközött ezen a gondolaton, s mint valami dilettáns ötletet félresöpörte. Természetesen ehhez hozzájárul az a renegát attitűd is (különösen egy nyelvész, Labov részéről), hogy a beszélgetést nem nyelvi formának, hanem – Goffman nyomán – emberek közötti interakciós formának tekintik. Ebben a szellemben igen eredeti és tanulságos módon szintetizálják a szöveg paralingvisztikai támpontjait (a hangfelvétel megfelelő átírási rendszere segítségével), az elhangzó szövegből kibontható implikációkat, az utalásokat a közvetlen kontextusra, valamint a tágabb kontextusból származó kölcsönösen ismert tényekre, amelyekből eljutnak a beszédaktusok szintjéhez. Végül kikerekedik az a kép, amit a beszélő (itt a kliens) a hallgatóban (itt a terapeutában) kialakítani igyekszik, s azok az interakciós célok, amelyeket ennek a reprezentációnak a létrehozásával és elfogadtatásával elérni kíván – vagyis a szóbeli befolyásolás módszeres feltárása a mikroszkopikus-tól a makroszkopikus szintig.

Egészen más szemszögből tágítja a szövegekkel kapcsolatos horizontunkat a nyelvész Charles J. Fillmore, akit elsősorban a – különösen a pszichológiában és a mesterségesintelligencia-kutatásokban egy időben nagy hatással bíró – esetszerkezeti grammatika kidolgozójaként tartunk számon. Ennek a szintaktika és szemantika határait kissé elmosó elgondolásnak fontos jellemzője, hogy a szöveg megértésébe strukturáltan igyekszik bevonni a szemantikán alapuló következtetéseket, s ennek folytán a tágabb kontextust is. A válogatásunkban közölt írása ezt a gondolatmenetet tágítja tovább szövegekre, sőt szövegszisztemekre.

Ez a kerettágítás igen látványos. A nyelvi forma egységeit intertextuális, intratextuális és extratextuális kategóriákba sorolja, majd ezen kategóriák tulajdonságait írja le és elemzi. Ebben a tág keretben helyezi el inkább csak felsorolásszerűen a nyelvészeti összefüggéseket a fonológiától a pragmatikán át a lehetséges világok ábrázolásáig. A nyelvi elemzéshez pedig az időbeni kibontakozás dinamikáját adja hozzá (vö. procedurális nyelvészet, pl. Beaugrande-Dressler 1981), s ebből a nézőpontból veszi újra szemügyre a nyelvészet fogalmait: „Ha kíváncsiak vagyunk arra, hogy vajon a nyelvészet fogalmai, jelölései és elemző eszközei szerepet kaphatnak-e az efféle vizsgálódásban, akkor hasznos lesz ezeket új oldalukról szemügyre vennünk. Konkrétabban, ha megteszük azt az erőfeszítést, hogy bármilyen nyelvi produktumot az idő folyamán kinövekvő vagy kifejlődő dologként fogunk fel, magát a produktumot a küldő oldalán, értelmezése létrehozásának élményét a fogadó oldalán, akkor át kell fogalmaznunk sok standard nyelvészeti fogalmat, hogy az ilyen folyamatok megértését segítő eszközökké váljanak.”

Ebben a törekvésében Fillmore elmerészkedik a kognitív pszichológia területére, és egy nagyon dinamikus, a következtetésekkel és várakozásokkal intenzíven élő modellt vázol fel. Magának az értelmezési dinamikának a kognitív pszichológiai leképezéséhez kínálják magukat a párhuzamos megosztott feldolgozás és a vele rokon koncepciók (lásd pl. Clark 1996; Pléh 1997). Fillmore azonban, mint nyelvész, inkább abból az irányból közelíti meg a témát, hogy a hagyományos szinkronikus nyelvészeti elemzés miként teheti explicité azoknak a következtetéseknek és várakozásoknak a rétegeit, amelyek a szöveg értelmezőjében felbukkannak. Ezt a gondolatmenetet egy igen érdekesítő, s a hagyományos nyelvészeti elemzéstől eléggé elrugaszkodott példán mutatja be: a *Bohémélet* című opera történetének szinopsziséban keresztül, amelyet az operalátogatóknak adnak az előadás előtt, hogy annak segítségével tájékozódhassanak a színpadon látott események között. Nyilvánvaló, hogy ez egészen különleges szövegtípus, s éppen ezért kiválóan szolgálja Fillmore célját.

Az eddigi tanulmányokban a nyelv és a szöveg természeténél fogva mindvégig fontos szerepet játszott a koherencia, mégsem került a gondolatmenetek középpontjába. Julia A. Goldberg tanulmánya explicit módon, a beszélgetés szerkesztésének szemszögéből állítja vizsgálódása fókuszába ezt a rendkívül jelentős szempontot. Le kell szögeznünk azonban, hogy a koherencia fogalma általában is a kogníció egyik kulcsfogalma, ezért nem lehet eleget foglalkozni vele. Goldberg két megközelítést állít szembe egymással. Az elsőt a generatív jelzővel illeti, mely leírásával, elemzésével, bemutatásával arra vállalkozik, hogy formális kritériumát adja a jól formált, azaz koherens szövegnek, vagyis amikor regulatív és konstitutív szabályok alkalmazásával állítunk elő koherens beszédsekvenciákat. A második felfogás közelebb áll az előző fejezet megközelítéséhez, mert a szöveg előállításának dinamikájából indul ki, s azt állítja, hogy a generatív modell nem képes megmagyarázni a beszéd kibontakozása során alakuló koherencia „higany” jellegét. Grice-szal összhangban ez a felfogás a koherenciát a szöveg pragmatikai sajátosságának tekinti.

Goldberg szisztematikusan jár el, így először bemutatja a generatív modelleket, majd ezekkel szembeállítva ismerteti a saját „lépésmodelljét”. A modell lényege, hogy lokúcióról lokúcióra haladva, lépésenként teremt meg a szöveg koherenciáját, s ezzel lehetővé válik a hétköznapi, egészen kötetlen beszélgetések szisztematikus elemzése is, amelyre a formalizáltabb generatív modellek kevésbé alkalmasak. Hangsúlyozottan a beszélgetések dinamikus kibontakozásának gyakran esetleges leírására, a koherenciaviszonyok utólagos explikálására vállalkozik a modellje, és nem arra, hogy előre megmondja, milyen feltételek fennállása esetén számíthatunk jól formált, koherens szövegre, és mikor nem.

A szóbeli érintkezés koherenciája természetesen soha sem teljesen explicit, Goldberg megközelítése éppen azt mutatja, hogy mennyi minden marad kimondatlan, s a résztvevők – leginkább automatikus – következtetései terem-

tik meg az összefüggéseket. E következtetések egyik legfontosabb alapját az előfeltevések biztosítják, de csak akkor, ha azok a felek számára kölcsönösen felismertek és elismertek (*recognised*). Két dán nyelvész, Peter Harder és Christian Kock, egy igen szellemes monográfiában ragadja meg ezt az összefüggést fonákjáról: mi történik, amikor a kölcsönös előfeltevések valamely ponton nem teljesülnek.

A „tudom, hogy tudod, hogy tudom, hogy tudod, hogy...” típusú végtelen regressziós játékkal próbálnak megbirkózni. Kidolgoznak egy kölcsönös tudásképletet, amely a beszélő és a hallgató attitűdjét ábrázolja egy bizonyos háttérfeltevésről. A kiinduló helyzet az, hogy a beszélő él egy bizonyos előfeltevéssel. A kérdés az, hogy ez az előfeltevés miként viszonyul első körben a beszélő tényleges háttérfeltevéseihez, azaz tisztességes-e, és olyan előfeltevéssel él-e, amelyet komolyan igaznak is tart, illetve a hallgató háttérfeltevéseihez, ő igaznak tartja-e azt. Ettől kezdve jön a kölcsönös tudásos végtelen tükrözés: a beszélő csakugyan hisz-e benne, hogy a hallgató elismeri az előfeltevés igaz voltát, azaz csakugyan része-e a hallgató háttérfeltevéseinek. A hallgató úgy hiszi-e, hogy a beszélő háttérfeltevéseinek valóban komolyan része-e az alkalmazott előfeltevés. A beszélő úgy véli-e, hogy a hallgató őt egyenesnek gondolja, tehát a hallgató azt gondolja, hogy az előfeltevés nem csupán része a beszélő háttérfeltevéseinek, de a beszélő komolyan úgy véli, hogy ezt a hallgató is így gondolja. És így tovább. Ha ebben a formában tárgyalnánk tovább ezt az elméletet, akkor pillanatok alatt belegabalyodnánk. Harder és Kock monográfiájában az a gyönyörű, hogy az általuk kifejlesztett képlettel négy, sőt a végén öt vagy hat ilyen kölcsönöstudás-szintig is el lehet jutni anélkül, hogy az ember belebolondulna – bár az igaz, hogy nem egyszerű intellektuális mutatvány, még így is komoly koncentrációt igényel.

A monográfia leglényegesebb harminc oldalát közöljük. Az az óriási fegyverténye ennek az okfejtésnek, hogy egyrészt bebizonyítja, hogy nem okoz megoldhatatlan problémát a végtelen regresszió, mert egyszerűen az emberi kommunikációs helyzetek maximális bonyolultsága is leírható az első négy (vagy maximum öt-hat) szinten, s ez, némi erőfeszítéssel ugyan, de még az emberi gondolkodás korlátozott egymásba ágyazási képessége mellett is követhető. Másrészt pedig bebizonyítja, hogy ez a látszólag elvont logikai agytorna teljesen életszerű kommunikációs helyzeteket ír le. Segítségével precízen elemezhető számtalan olyan szóbeli befolyásolási trükk, amellyel nap mint nap élünk.

Kitűnő példán demonstrálják az eszköz működését. Mindannyian tapasztaltuk már, s bizonyára legtöbben már éltünk is vele, amit ők az angol fordulattal „*name dropping*”-nak neveznek. Ez a társalgási jelenség azzal kapcsolatos, hogy a saját jelentőségünket azzal növeljük egy társaságban, hogy híres embereket úgy állítunk be, mint akikkel bizalmas viszonyban vagyunk, de ezt mintegy véletlenül, a természetesség látszatát keltve, mintha szórakozottságunkban elszólnánk magunkat. A jelenség természetesen előfeltevésen nyugszik, hisz aki él vele, nem mondja ki nyíltan, hogy „nekem pertu jó haverom Brad Pitt”, hanem egy kölcsönös előfeltevés látszatára támaszkodik.

Teheti ezt például jóhiszeműen, vagyis naivan, vagy stratégiai manőverként, teheti sikeresen, vagy úgy, hogy átlátnak rajta. Az elemzés fél tucat változatát mutatja be ennek, s teszi áttetszővé a szerzők által kidolgozott képlet segítségével. Mindegyik változat azon a mechanizmuson nyugszik, hogy az előfeltevések kölcsönös elismerése valamely szinten és ponton kudarcot vall.

A módszer és az elemzések kiváló alkalmat kínálnak arra, hogy a szóbeli befolyásolás finom mikroszerkezetét feltárja, s érzékletessé tegye azt a jelenséget, amit kölcsönös tudásnak nevezünk. Emellett olyan eredménnyel is jár többek között, hogy precízen képes kimutatni a különbséget a szóbeli manipuláció árnyalatai között, olyan árnyalatok között, amelyek ilyen elemzés nélkül legfeljebb a sejtések szintjén léteztek korábban.

Látszólag ellentmond Harder és Kock vállalkozása pszichológiai jelentőségének az utána következő tanulmány, ugyanis Sperber és Wilson írása arról szól, hogy mennyire szükséges a kölcsönös tudás a megértéshez. A szerzők először azt mutatják be, hogy a szakirodalomban olvasható gyakori felfogás, mely szerint a megértéshez szükség van a teljes kontextus kölcsönös tudására, megoldhatatlan problémákat vet fel. Arra is rávilágítanak, hogy pszichológiai szempontból indokolatlan azt feltételezni, hogy mindig kialakul a logikailag teljes megértés, amelyre többnyire nincs is szükség. Hiszen ha a megértés nem tökéletes, akkor általában van mód a tisztázásra, bár a félreértés is az emberi szóbeli érintkezés természetes velejárója.

Kissé leegyszerűsítve azt mutatják be ebben a dolgozatban (amelyet egyébként később egy terjedelmes monográfiában ki is fejtenek: Sperber és Wilson 1986), hogy van egy olyan elv, amellyel jól magyarázható a megértés anélkül, hogy a kölcsönös tudás filozófiai nehézségeivel kellene sziszifuszi küzdelmet vívunk. Ez az elv szerintük a *relevancia elve*:

A beszélő azt a proposíciót próbálja kifejezni, amely a hallgató számára a lehető leginkább releváns.

Az elv illusztrálására idézzük híressé vált példájukat. Ehhez össze fogjuk hasonlítani az alábbi (a tanulmány számozását követve) (19)–(21) megnyilatkozásokat a (22 a–c) kontextusban:

- (19) Zsuzsa, akinek thalassemiája van, feleségül megy Bélához.*
- (20) Zsuzsa feleségül megy Bélához, akinek thalassemiája van.
- (21) Zsuzsa, akinek thalassemiája van, feleségül megy Bélához, 1967 pedig nagyon jó év volt a bordói bor számára.
- (22) a. A házasságra lépő embereknek konzultálniuk kell egy orvossal a gyerekeiket fenyegető esetleges örökletes veszélyekről.
b. Két embert, akiknek thalassemiájuk van, figyelmeztetni kell, hogy ne legyenek gyerekeik.
c. Zsuzsának thalassemiája van.

* A thalassémia olyan örökletes betegség, amely a vörösvértestek sérülékenysége miatt vérszegénységet okoz. A férfi nemi kromoszómához kötve recesszív módon öröklődik, ezért kell orvoshoz fordulni, ha a férfi thalassemiás.

Ebben a példában a szinte azonos (19) és (20) megnyilatkozás közül a (20) a relevánsabb, hiszen az a genetikai háttérismeret alapján azzal az implikációval is járhat, hogy nem lehetnek gyerekeik. Ugyanakkor a (21) nyilvánvalóan kevésbé releváns, hiszen egyrészt nem ad lehetőséget erre a következtetésre, másrészt nehezebb feldolgozni az oda nem illő tartalom miatt. A megértés szempontjából tehát nem általában a kölcsönös tudás a lényeges, hanem annak egy jóval szűkebb köre, amelyet a relevancia elve segítségével lehet megragadni. Ehhez pedig elegendő csupán a kontextusnak a megkeresése, amely a megértéshez szükséges implikációkat kínálja. Ha a közvetlen kontextus erre mégsem elegendő, akkor a hallgató különböző irányokban bővítheti a kontextust annak érdekében, hogy releváns értelmezéshez jusson el anélkül, hogy a kontextus ily módú kibővítésénél tekintettel kellene lennie a kölcsönös tudásra. Végül soron arra a konklúzióra jutnak, hogy a kölcsönös tudás nem a megértés feltétele, hanem következménye.

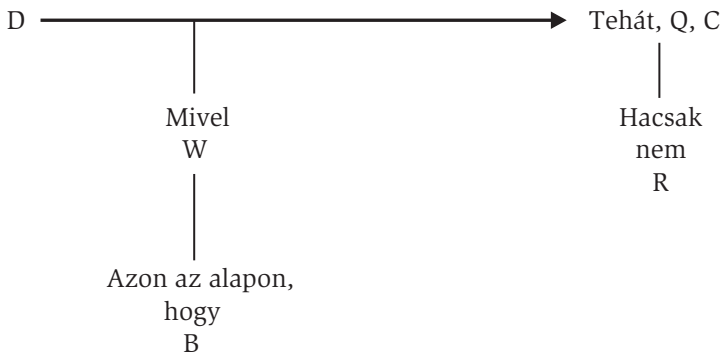
Az előző tanulmányokban visszatérő központi téma volt a megnyilatkozásokban burkoltan benne rejlő állítások explicitté tétele. Így bontottuk ki a koherenciát megteremtő referenciákat, a beszédcselekvések mélyén meghúzódó előfeltevéseket. Jozef Kopperschmidt egy másik megközelítésből törekszik explicitté tenni a kijelentések burkolt összefüggéseit. Az argumentációelmélet nagyon is gyakorlatias területe a vitatott társadalmi problémák, akciók melletti vagy elleni argumentumok érvényességének megállapítására szolgáló logikai apparátussal és annak alkalmazásával foglalkozik. Nem a tények magyarázatára törekszik vagy a mögöttük rejlő okok feltárására, hanem arra, hogy az állítások érvényességét argumentatív eszközökkel alátámassza vagy meggingassa.

Számos kísérlet történt ilyen argumentatív szabályrendszerek felállítására, de általánosan elfogadott modell nem áll rendelkezésünkre. Kopperschmidt is csupán egy lehetséges megközelítést mutat be. A gondolkodásmód lényegét talán a legjobban a Kopperschmidt által is hivatkozott klasszikus érvelési modellel, Stephen Toulmin (1958) argumentációs sémájával érzékeltethetjük. Toulmint az a törekvés vezette sémája megalkotásakor, hogy a hagyományos szillogizmusok merevségét oldva a hétköznapi argumentációt az érvényesség megállapítása érdekében formalizálja valahogy.

Toulmin először is különbséget tesz adat és állítás között. *Harry Bermudán született*: ez egy adat. Az ebből következő propozíció az, hogy *Harry brit alattvaló*. Tettünk tehát egy argumentatív lépést azáltal, hogy abból a tényből, hogy Harry Bermudán született, ahhoz az állításhoz lyukadtunk ki, hogy brit alattvaló. E lépés jogossága kétségbe vonható. Mégpedig nem azon az alapon, hogy kétségbe vonjuk a születésre vonatkozó adat hitelességét, hanem azon az alapon, hogy kétségbe vonjuk e lépés jogosságát. Ezért a beszélő szükségét érezheti annak, hogy hivatkozzon valamire, amivel igazolja (*warrant*) lépése jogos voltát. Esetünkben ilyen igazoló állítás lehet az általános elv, hogy aki Bermudán születik, az brit alattvaló lesz, akár Harrynak hívják, akár Jonathannak. További kérdések is felmerülhetnek, amelyeknek

figyelmet kell szentelnünk. Az igazolások különbözők lehetnek, s ennek megfelelően eltérő erő származhat belőlük az általuk igazolni kívánt konklúzióra is. Egyesek „szükségképpen”, mások „feltehetőleg”, megint mások pedig „valószínűleg” igazak. Szükségünk van tehát minősítőre, valamint az elfogadás vagy elvetés (*rebuttal*) feltételeire, melyek függetlenek az igazolásoktól. S végezetül azon túl, hogy megkérdezzük, az igazolás alkalmas-e az adott esetben, azt is megkérdezhetjük, hogy miért kell jogosnak elfogadnunk ezt az igazolást általában. Erre szolgál az alátámasztás (*backing*). Az alátámasztások nagyon eltérőek lehetnek aszerint, hogy az érveket milyen területtől vesszük (jog, biológia, közlekedési szabályok stb.)

Toulmin az alábbi sémával írja le a fenti gondolatmenetet:

Ez az absztrakt séma meglepően jól tud működni egészen hétköznapi argumentációk esetében is. Illusztrálásként vegyük Albee *Nem féliünk a farkastól* című drámájának nyitó jelenetét, amely felfogható egy argumentációként. A házaspár, George és Martha éjjel kettőkor érkeznek haza családi házukba, ahol csak ők ketten laknak. Martha nagy hangerővel mondja: „Jézusom”, mire George reakciója: „Psszt.” Martha megismétli az ordítást: „Jeszuskám”, mire George: „Hajnali két óra van.” Induljunk ki abból, hogy ez az utóbbi megállapítás az adat, amelyből George arra a konklúzióra jut, hogy nem helyénvaló ordibálni. Az igazolás itt az lehet, hogy mások alszanak, s az igazolás alátámasztására még hozzátehetné, hogy általános, jogilag is alátámasztott norma, hogy mások jogát az éjszakai nyugalomhoz tiszteletben kell tartani. George mondhatja, hogy az adatból „szükségképpen” következik a konklúzió, hacsak nincs vészhelyzet vagy valami különleges alkalom (pl. szilveszter). Világos, hogy a „Jeszuskám” és „Hajnali két óra van” megnyilatkozásokból kiadós explikálással hozható felszínre ez az argumentáció, ugyanakkor a vita eldöntéséhez komoly segítséget nyújt, hiszen ennek révén kiderülhet, hogy az igazolás nem jogos, hiszen egy különálló családi házban, ahol csak ők ketten laknak, nem zavarhatják az álmát.

Kopperschmidt ebben a szellemben, de összetettebb módszertan bemutatásával elemez igen jelentős társadalmi kérdéssel kapcsolatos argumentációt:

„Kell-e atomerőművet építeni?” Lépésről lépésre kimunkálja egy argumentatív szerkezet rekonstrukcióját, s felvázol egy eszközt az ilyen érvelések elemzése számára.

Az eddigi inkább nyelvészeti, pszichológiai és kognitív szempontrendszer egy fontos irányban tágítja ki az antropológus Alessandro Duranti tanulmánya, aki a társas-társadalmi és kulturális dimenziót állítja a beszélgetés tanulmányozásának középpontjába. Ebben a Gumperz és Hymes (1964; 1972) által képviselt beszélés néprajza (*ethnography of speaking*) felfogást követi: miként viszonyul a beszéd a társadalmi szerveződéshez és ahhoz, ahogyan a beszélők a világot a kultúrájuk keretei között fölépítik – nem kis részben éppen a beszélés által.

Duranti Hymesot követve megkülönbözteti a beszédszituációkat a beszédeseményektől: ez utóbbiakat az jellemzi, hogy a társas esemény nem jöhetne létre a beszélés nélkül. Ebben az értelemben egy tágabb kontextusra kiterjesztett beszédaktus-felfogásról beszélünk. Ezzel szemben a beszédszituációban a beszélésnek nincs ilyen konstitutív szerepe, egyik mozzanata csupán a társas helyzetnek, tevékenységnek.

A tanulmány legfőbb erénye, hogy részletesen bemutatja ezt a megközelítést, és a Hymes-féle SPEAKING-rendszer egyes tényezőit érzékletes néprajzi illusztrációkkal hozza közelebb az olvasóhoz. A SPEAKING beszédes betűszó azt a sémát fedi, amelyet Hymes Jacobson modelljét továbbfejlesztve dolgozott ki. Az egyes betűknek megfelelő jelenségekörök a szituáció, a beszédesemény résztvevői, céljai, a beszédeseményt alkotó (beszéd-)akciósor, a beszédesemény kódját, regiszterét jelző kulcs, az eszközök (amely itt elsősorban a kommunikációs csatornákat jelenti), a beszédeseményben érvényesülő normák, és végül a beszédesemény műfaji jellegzetességei.

Tanulságos, hogy ez a beszélés néprajza felfogás – amely abból indul ki, hogy kulturális definíciók szabják meg, hogy mi alkotja egy esemény határait, valamint hogy mit ismerünk el a beszélgetés céljainak – közeli szellemi rokonságot mutat azzal a megközelítéssel, ahogyan Labov és Fanshel elemzik kötetünkben a terápiás interjút. Ugyanakkor Duranti bírálja a beszélgetéselemzés (*conversational analysis*) etnometodológus módszerét, amiért éppen az ilyen aprólékos néprajzi (emikus) leírást mellőzve próbál általános szociológiai-szociolingvisztikai következtetéseket levonni.

Ennek a fejezetnek a szellemében keletkezett írásokat olvashatunk Chervas és Levine 1986-os *Nem csak munkával él az ember* című kötetében (például William Arens: *Játék az agresszióval*; Howard R. Pollio: *Mi olyan vicces?*; Donald Brenneis: *Szócsaták*).

A beszéd néprajzi megközelítése vállalja, hogy kulturális relativista álláspontot foglal el. Ezt a felfogást tanulságos egybevetni egy sajátos szociolingvisztikai elmélettel, a Sapir-Whorf-hipotézissel, avagy a nyelvi relativizmus feltevésével, amelyet összeállításunkban John A. Lucy *A nyelvi relativitás jelentőségköre* című fejezete tekint át. A problematika a nyelv és gondolkodás viszo-

nyából kiindulva a relativizmusok egész csokrát teremtette meg a tudománytörténet folyamán (a téma kitűnő átfogó tárgyalását lásd Pléh 1997). Lucy tanulmánya a szűkebb értelemben vett nyelvi relativizmusra, más néven a Sapir-Whorf-hipotézisre összpontosítja figyelmét. A lényege ennek a nézetnek, hogy a különböző nyelvek szemantikai és grammatikai szerkezete nem összemérhető, és így a konkrét nyelvek beszélőinek gondolkodása és viselkedése (sőt világnézete, vö. Humboldt) eltérő. Ezzel szemben a kognitív pszichológiának az a meggyőződése, hogy az ember kognitív készségei, erőforrásai lényegében univerzálisak, s pusztán arról van szó, hogy az egyes kultúrák, jelentős mértékben a nyelv közvetítésével, eltérő hangsúlyt tesznek az egyes univerzális készségek kiaknázására (Pléh 1997).

Mivel Lucy arra vállalkozott, hogy az elsősorban Whorf nevéhez kötődő elvek empirikus bizonyítási törekvéseinek kritikai áttekintését adja, érdemes itt tőle idézni az elgondolás alapját képező alapvető koncepciókat (Gumperz-Levinson 1996 nyomán):

Az ismeretelméleti aspektust érzékelteti az alábbi megfogalmazás: „A természetet az anyanyelvünk által lefektetett vonalak mentén osztjuk föl. Azokat a kategóriákat és típusokat, amelyeket a jelenségek világából elszigetelünk, nem azért találjuk ott, mert az arcunkba bámulnak; épp ellenkezőleg, a világ benyomások kaleidoszkópszerű zuhatagaként mutatkozik meg a számunkra, amelyet elménknak kell rendeznie – és ez nagyrészt nyelvi rendszereit jelenti.” (Whorf, in Carroll 1956, 213)

Whorf strukturalizmusa: „A mintázat-szimbolikus kifejezések [azaz, a nyelvi mintázatokban benne rejlő nyelvi jelölések] egzaktak, mint a matematika, de nem kvantitatívak. Végső referenciáik nem számok és dimenziók, mint a matematikának, hanem mintázat és struktúra.” (uo. 226)

„A mennyiség és a szám csekély szerephez jut a mintázat birodalmában, ahol nincsenek változók, hanem helyette hirtelen váltások vannak az egyik konfigurációból a másikba. A matematikai tudományok pontos méréseket követelnek meg, a nyelvészetnek azonban inkább egzakt »mintaképzésre« van szüksége.” (uo. 230–231)

Whorf szerint a nyelv alapján álló gondolkodás kívül esik a tudatos folyamatokon, s ezzel a nézetével összhangban van számos mai kognitív modell (többek között Baars 1994; 2002, de ezen az elgondoláson nyugszik a csoportok közötti nyelvi elfogultság kognitív szociálpszichológiai koncepciója is – lásd Semin, illetve Maass fejezeteit válogatásunkban): „A nyelv jelenségei beszélői számára nagyrészt háttérjellegűt mutatnak, s így kívül esnek a beszélő kritikai tudatosságán és kontrollján.” (uo. 211)

S végül lássuk, hogyan fogalmazta meg Whorf magát a nyelvi relativitás gondolatát: „A nyelvi jelenségek háttérjelenségek, amelyeknek a beszélők nincsenek tudatában, vagy csak nagyon homályosan van róluk tudomásuk... A nyelvnek ezek az automatikus, nem szándékos mintázatai nem azonosak minden ember számára, hanem sajátosan jellemzők az egyes nyelvekre, és a nyelv formalizált oldalát vagy »grammatikáját« alkotják...”

Ebből a tényből következik az, amit a »nyelvi relativitás elvének« nevez-

tem, ami informális megfogalmazásban azt jelenti, hogy a jellegzetesen eltérő grammatikák alkalmazóikat eltérő fajta megfigyelések felé, és a megfigyelések külsőleg hasonló aktusainak eltérő értékelése felé orientálják, miáltal mint megfigyelők nem egyenértékűek, hanem a világ némiképp eltérő szemléletéhez kell, hogy eljussanak.” (uo. 221)

A mai kognitív pszichológiai és szociálpszichológiai modellekben a fenti gondolkodásmód jó néhány mozzanata megtalálható, többek között az, hogy nem csupán a nyelvi, de általában a mentális feldolgozás zöme „háttérként”, a tudatunkon kívül zajlik. Érdekes szemügyre venni, hogy a nyelvi relativitás hipotézisének megfogalmazása óta milyen empirikus bizonyítékok halmozódtak fel mellette, illetve ellene. Ezt a szisztematikus elemzést kínálja számunkra Lucy tanulmánya, lényegében azzal a konklúzióval, hogy ez az empirikus alátámasztás igencsak gyenge lábakon áll, s egyben kísérletet tesz arra is, hogy a mai kognitív pszichológia keretei között megbízhatóbb módszertani megközelítést ajánljon a hipotézis vizsgálatára.

A nyelvi relativizmus hipotézise arra figyelte fel, hogy a különböző nyelvek strukturális különbségei a való világ viszonyainak eltérő percepciójára, kategorizációjára vezethetnek. A következő két tanulmány azzal foglalkozik, hogy egy adott nyelven belül az alternatív strukturális viszonyok alkalmazása is vezethet a való világ, azon belül mindenekelőtt az interperszonális viszonyok eltérő percepciójára. Ezeknek a felismeréseknek óriási jelentősége van a szóbeli befolyásolás szempontjából.

Érdekes előzményei vannak a Semin- és a Maass-tanulmány megközelítésének. Érdemes bemelegítés gyanánt röviden szemügyre venni az egyik ilyen munkát, amelynek jeles szerkesztője, a brit kritikai nyelvészeti iskola egyik vezéralakja, Roger Fowler, akinek a hatalom nyelvi megjelenéseit tárgyaló tanulmánya szerepel is összeállításunkban.

A Fowler és munkatársai által szerkesztett kötetben található egy kitűnő elemzés Tony Trew-től egy közéleti eseményről szóló két helyszíni riport grammatikai szerkezetéről és annak következményeiről. Röviden összefoglaljuk a lényegét: Halliday nyomán különbséget tesznek úgynevezett „tranzaktív” és „nem tranzaktív” mondatok között. Az előbbiek explicit megnevezik a mondat alanyát, azt a folyamatot, amelyre az állítás utal, és a folyamat tárgyát, például *A tüntető megdobja a rendőrt*; míg az utóbbiak csak alanyból és a történésből állnak, például *A tüntető fut*. Fontos még, hogy a tranzaktív mondatok a passzív transzformáció segítségével nem tranzaktívvá alakíthatók, például *A tüntető üldözve van*. A leglényegesebb különbség az, hogy a tranzaktív szerkezetben világos, hogy ki az aktor, s ki az, aki elszenvedi az állítmányban kifejezett processzust, míg a nem tranzaktív szerkezet esetén ez nincs így.

A szerzők az akkor már sok éve megrendezett londoni Notting Hill Carnivalról szóló tudósítások közül kettőt elemeznek. Ez a fesztivál ekkor már sok százezer résztvevővel napokon át tartott a London nyugat-indiai közössége által lakott környéken, és természetesen elég nagy arányban ennek a kö-

zösségnek a részvételével. A megelőző évben a színes bőrű fiatalok és a rendőrség között kitört zavargás miatt komoly vita folyt arról, hogy betiltsák-e a karnevált. A karnevált végül mégis megtartották. A harmadik napon összetűzésre került sor a fiatalok és a rohamrendőrök között. Az incidensről tudósítottak a napilapok, amelyek közül két, homlokegyenest ellenkező ideológiai háttérű lap tudósítását elemezték: a jobboldali bulvárlap *Sun*ét és az akkor még létező Brit Kommunista Párt lapját, a *Morning Star*ét. A propozicionális tartalmat illetően mindkét lap példásan objektív helyszíni tudósítást közölt az eseményekről. A finom nyelvtani elemzés azonban kimutatta, hogy a *Sun* beszámolójában jelentősen nagyobb gyakorisággal szerepeltek a fiatalok tranzaktív mondatok aktoraiként, a rendőrök pedig vagy tranzaktív mondatok tárgyaiként, vagy nem tranzaktív mondatok aktoraiként szerepeltek. A *Morning Star* beszámolójában a grammatikai szerkezetek aránya fordított volt. Szellemes elemzéssel levezették, hogy a két, propozicionális tartalmában lényegében egyező, nyelvtani szerkezetében ugyanakkor eltérő helyszíni beszámoló miként eredményezett egymással ellentétes, de teljesen logikus következtetést a másnapi helyzetet elemző szerkesztőségi cikkben. A *Sun* cikke logikusan arra a következtetésre jutott, hogy a randalírozó fiatalok veszélyt jelentenek a társadalomra, ezért börtönben a helyük. A *Morning Star* ugyanolyan logikusan azt a következtetést vonta le, hogy ezek a fiatalok a társadalom részei, és segíteni kell nekik, hogy be tudjanak illeszkedni.

Ehhez a megközelítéshez hasonló, de jóval konkrétabb, és a szociálpszichológiai jelenségeket is szem előtt tartó kutatásokról és modellalkotásról olvashatunk Semin és Maass két egymást követő, s elméleti alapjaiban egymással rokon munkájában. Mivel mindkét cikk nagymértékben épít Semin és Fiedler Nyelvi Kategória Modelljére (*Linguistic Category Model*; Semin-Fiedler 1988), érdemes röviden előre bocsátani ennek lényegét. A szerzők abból indulnak ki, hogy egy esemény leírásakor a beszélőnek lehetősége van a konkrét-absztrakt dimenzió különböző pontjain elhelyezkedő nyelvi eszközökkel kifejezni az állítmányt. Egy példa megvilágítja az elgondolás lényegét. Egy konkrét eseményt leírhatunk az alábbi négy állítmányi forma felhasználásával:

1. *Péter megüti Kálmánt* – az állítmány leíró cselekvést jelentő ige;
2. *Péter bántja Kálmánt* – az állítmány értelmező cselekvést jelentő ige;
3. *Péter gyűlöli Kálmánt* – az állítmány állapotot jelentő ige;
4. *Péter agresszív* – az állítmány jelző.

Az egyik fontos különbség a négy változat között, hogy a leírás mennyire konkrét vagy absztrakt. Kézenfekvő, hogy az 1. leírás a leginkább konkrét, valamint a legkevesebb értelmezést rejt magában arról, hogy mi is történt. Ahogy haladunk a 4. változat felé, egyre inkább elvont és tartós viszonyokra utal a leírás.

Egy másik strukturális szempont, hogy ki az aktor. Semin tanulmánya ezeket a szerkezeti szempontokat abból az izgalmas nézőpontból tekinti át,

hogy a kérdés megfogalmazásakor milyen leírás lebeg a kérdező lelki szeme előtt, s hogy ez a kérdés által sugallt leírás milyen hatással van arra a reprezentációra, amit a kérdező a szóban forgó eseményről magában kialakít. De még tovább megy Semin, azt is vizsgálja ugyanis, hogy ez a kérdés által a kérdezőben kialakított reprezentáció vajon szisztematikus befolyást gyakorol-e a válasza, például az ágensség szempontjából. Empirikus kutatásokkal alátámasztott válasza az, hogy igen. Sőt, ez még nem minden. A kérdezőt nincs tudatában ennek a hatásnak, s annak sem, hogy az ő válaszát ilyen szisztematikus befolyás érte volna. Ugyanakkor egy bizonyos nyelvtani szerkezettel feltett kérdésre adott válasz olyan reprezentációt eredményez, amely egy harmadik ember számára, aki csak a kérdésre adott választ, a válaszban foglalt eseményleírást ismeri meg, szisztematikus eltérő következtetéseket indukál a kérdés szóhasználatának függvényében. Praktikus helyzetre lefordítva az elméletet: ha egy ügyész azt kéri egy nemi erőszak áldozatától, hogy meséljen arról, amikor ő, vagyis a nemi erőszak áldozata táncolt a gyanúsítottal, a kapott történet egy harmadik félben, például egy esküdtben azt a benyomást fogja kelteni, hogy az áldozat aktív részt vállalt az eseményekben. Míg ha a kérdés úgy szól, hogy mesélje el, hogyan történt, amikor a gyanúsított táncolt vele (az áldozattal), akkor a kapott történet a harmadik félben inkább azt a benyomást erősíti, hogy a gyanúsított játszott aktívabb szerepet az eseményekben. S ami különösen kényessé teszi a helyzetet, az, hogy normális körülmények között a résztvevők nincsenek tudatában ezeknek az összefüggéseknek.

A Nyelvi Kategória Modellből egy másik szociálpszichológiai következmény is levezethető, amely az elmúlt évtizedben, elsősorban Anne Maass munkássága nyomán, komoly kutatási irányzattá nőtte ki magát. Ennek az elméletnek is az a lényege, hogy a megfogalmazás módja, közelebbről az a körülmény, hogy a konkrétság-absztraktság dimenzió melyik pólusáról választ állítmányt egy társas esemény leírója, jelentős hatással van arra, hogy a szóban forgó eseményért a leírás hallgatója kit tesz felelőssé. Annyiban specifikusabb ennek a kutatási programnak a háttere, hogy egy általánosabb szociálpszichológiai jelenség nyelvhasználati, szóbeli befolyásolási analógiáját tételezi fel, és támasztja alá szellemes empirikus vizsgálatokkal.

A csoportok közötti viszonyokat a megfigyelt viselkedés okainak tulajdonítása oldaláról megragadó szociálpszichológiai elmélet sajátos elfogultságot tételez fel a saját csoport javára, a külső csoport rovására. Ennek az a lényege, hogy ha egy saját csoportunkhoz tartozó ember valamilyen társadalmi szempontból elítélendőt tesz, akkor magatartása okát hajlamosak vagyunk pillanatnyi szituatív tényezőkkel magyarázni; míg ha valami pozitív dolgot cselekszik, akkor az okokat az illető embert és/vagy csoportját, azaz a közös saját csoportunkat jellemző tartós diszpozícióban véljük felfedezni. Ezzel éppen ellentétes az ok tulajdonítási stratégiánk, ha külső csoport, különösen ha rivális külső csoport valamely tagjának magatartását kell megmagyaráznunk. Ekkor a negatív társadalmi megítélés alá eső viselkedést tulajdonítjuk az ille-

tő és/vagy csoportja tartós diszpozíciójának, s a pozitív magatartást magyarázzuk valami alkalmi, szituatív okkal. Magát a jelenséget a társadalmi identitás elmélete (pl. Tajfel–Turner 1987) azzal magyarázza, hogy egyéni pozitív önértékelésünk a saját csoportunktól származik, ezért érdekünkben áll annak érdemeit elfogultan felnagyítani, a rivális csoportét pedig kicsinyíteni.

Ennek a szociálpszichológiai jelenségnek nyelvi megfelelője a csoportok közötti nyelvi elfogultság (*linguistic intergroup bias*; LIB), amelynek fontos szerepe van a csoportok közötti konfliktusokban és a csoportokkal kapcsolatos sztereotípiák fenntartásában. Maass áttekintő tanulmánya ezt a jelenséget mutatja be számos laboratóriumi kísérlettel és a médiában megjelent szövegek nyelvi elemzésével alátámasztva. Vizsgálja, hogy a jelenségben mekkora szerepet játszik a fent vázolt társadalmi identitásból eredő elfogultság, mekkora a jelentősége a puszta kognitív összefüggéseknek, azaz annak, hogy a megfigyelt viselkedés mennyire van összhangban a várakozásokkal (amelyek persze sokszor csoportsztereotípiákból eredő várakozások).

A következő két tanulmány a második kötet elején az interperszonális kommunikációnak egy olyan megközelítésével foglalkozik, amely – most már érthető módon – visszaköszön az első kötet tanulmányaiból, s mégis rendkívül eredeti gondolatokat és összefüggéseket tár fel. Egyszerre ragadja meg a két dolgozat az interperszonális kommunikáció szociológiai (szimbolikus interakcionista), kulturális és szigorúan nyelvészeti pragmatikai összefüggéseit. Mindkét tanulmányban az udvariasság jelenségeiről van szó.

Az első tanulmány Erving Goffman úttörő gondolatmenete a társas interakció rituális elemeiről, a kifejezés rendjének (*expressive order*), illetve a rend fenntartásának társadalmi jelentőségéről, arról, hogy az egyének mennyire érdekeltek abban, hogy egymás méltóságát, önbecsülését – Goffman kifejezésével a „*face*”-t, amit mi homlokzatnak fordítottunk – kölcsönösen megóvják. Ezt nevezi Goffman homlokzatmunkának (*face work*). Goffman a szokott szellemességével és éles megfigyelőképességével tárja fel azokat a stratégiákat, köztük szóbeli stratégiákat is, amelyekkel a társas helyzetek résztvevői az ilyen interakciós céljaikat elérik. Milyen stratégiákat alkalmaznak annak érdekében, hogy egy-egy véletlen ballépés, nyelvbotlás romboló következményeit kivédjék, és megóvják a társas helyzet expresszív rendjének stabilitását, vagy ellenkezőleg, ezt a közös érdeket miként próbálhatják a domináns pozíció agresszív megszerzése érdekében kihasználni.

Goffmannak a homlokzatmunkával kapcsolatos felismeréseit fejleszti tovább Brown és Levinson ma már klasszikusnak számító monográfiája az udvariasság jelenségeiről. Ők a goffmani alapokra építve arra vállalkoznak, hogy összehasonlító nyelvészeti kutatásokkal bebizonyítsák, univerzális szóbeli interakciós stratégiák jellemzik az emberi kultúrákat abban, hogy a társadalmi csoportok tagjai egymás méltóságát, homlokzatát megóvják a társas érintkezés során arra óhatatlanul leselkedő fenyegetésektől.

Brown és Levinson továbbfejlesztik Goffman homlokzatkonceptióját, és

megkülönböztetik a negatív homlokzati igényeket (az embereknek azon igényét, hogy ne háborgassák őket, ne korlátozzák egyéni szabadságukat, ne kényszerítsék őket olyasmit tenni, amit maguktól nem tennének) és a pozitív homlokzati igényeket (azt az igényt például, hogy a magukról felmutatott képet a többiek elismerjék és tiszteletben tartsák, aktívan jelezzék, hogy számukra is fontosak ezek az értékek). A szerzők abból indulnak ki, hogy a társas interakcióban lépten-nyomon arra kényszerülünk, hogy olyasmit tegyünk másokkal, ami fenyegeti a homlokzatukat. Akár egy olyan apróság is, hogy valakit megszólítunk, és megkérdezzük, mennyi az idő, vagy tüzet kérünk, olyan aktusnak számít, amely fenyegeti a megszólított ember homlokzatát. Abból indultak ki, hogy – ha igaz a van Goffmannak – az emberi társadalmaknak rendelkezniük kell olyan egyezményes és vélhetően az anyanyelv pragmatikájába beépült stratégiákkal, amelyek megakadályozzák, hogy ezek a homlokzathatáron átlépő aktusok állandóan felborítsák a kifejező viselkedés rendjét, rombolják a társas érintkezés résztvevőinek méltóságát, homlokzatát. S ha ez a társadalmi jelenség univerzális, akkor a konkrét nyelvi megvalósítástól függetlenül azoknak a beszédaktusoknak, amelyek ezt a célt szolgálják, szintén univerzálisnak kell lenniük. Igen alapos monográfiában bizonyítják is ezt a tételt, elsősorban három, egymástól jelentős mértékben eltérő nyelv elemzésére építve (angol, tamil és zselal, egy maja nyelv). Terjedelmi okokból összeállításunkban csak a modell részletes kidolgozása szerepel, valamint az egyes stratégiákat illusztráló nyelvi példák, míg a három nyelv összehasonlító elemzését elhagytuk.

Az udvariasság után egy másik interperszonális viszonyról lesz szó, a konfliktusról. A szerzők közül Janet B. Bavelas az a Janet Beavin, aki a Palo Alto-i iskola, Gregory Bateson tanítványainak klasszikus *The Pragmatics of Human Communication (Az emberi kommunikáció gyakorlatai)* című művének egyik szerzője. Nem véletlen tehát, hogy a tanulmány megközelítését az a Batesontól származó gondolat jellemzi, amely szerint az emberek közötti viszony üzenetek cseréjét jelenti (Bateson 1972, 275). Más szóval, az emberek tehát nem valamilyen viszonyba kerülnek egymással, és azt követően beszélnek, hanem a beszédben kerülnek egymással valamilyen viszonyba. A szerzők felállítottak három kritériumot, hogy a szóbeli befolyásolásnak megfelelő konfliktusok tanulmányozását áttekinthessék: a munkának (1) közvetlen konfliktust kell azonosítani és tanulmányozni, (2) a konfliktusnak interperszonálisnak kell lennie, azaz egyének között kell fennállnia, és (3) tényleges beszélgetést kell rögzítenie és elemeznie. Ahhoz képest, hogy a beszéd milyen középponti szerepet játszik az interperszonális konfliktusban, meglepően kevés ilyen kutatást sikerült összegyűjteniük. A bemutatott megközelítéseket elsősorban módszertani szempontból tárgyalják.

Az első munka Brenneis és Lein vizsgálata az 1970-es évek végéről. Az ő megközelítésük kulturális antropológiai, és a magyar olvasó a *Nem csak munkával él az ember* című kötetből (Gondolat, 1986) ismerheti. A gyerekek közötti konfliktusok szóbeli aspektusait vizsgálva Camras elsősorban a páros

kapcsolat, a diád mint egység működésére összpontosítja figyelmét. A kiváló nyelvésznek, William Labovnak – akinek a terápiás beszélgetés elemzéséről írt tanulmányát már olvastuk ebben a kötetben – azt a munkáját idézik a szerzők, amelyben a harlemi utcák fekete fiataljainak rituális szócsatáit elemzi. A Palo Alto-i iskola, amelynek – mint már említettük – Bavelas is tagja volt, fedezte fel, hogy a pszichiátriai problémák gyökere többnyire nem a tüneteket produkáló egyénben keresendő, hanem az őt magában foglaló közösségben, alapesetben a családban. Közelebbről, gyakran a család rosszul működő kommunikációjára vezethetők vissza a pszichés panaszok. Ennek bemutatására az említett műben nem egy tényleges terápiás szöveget használtak fel, hanem annak szépirodalmi sűrítményét, Edward Albee *Nem félünk a farkastól* című drámáját. Innen csak egy lépés Gottman házaspárok interakciójának elemzésére kidolgozott értékelési rendszere, amelyet egy jegypár konfliktusának felidézésével illusztrálnak. A kapcsolati kommunikáció egyik alapvető aspektusa az a harc, amelyet a felek a viszony fölötti kontroll megszerzéséért folytatnak. Ezt az ugyancsak Batesontól származó gondolatot operacionalizálta Rogers és Farace abban a kódolási rendszerben, amelyet *Relational Communication Control System*nek (a Viszonykommunikációt Kontrolláló Rendszernek) nevezték el. Végül a közvetett kommunikációs megközelítést vizsgáló két módszer bemutatásával zárul az a leltár, amelyet a szerzőknek az 1980-as évek közepéig sikerült összeállítania.

A következő öt fejezet így vagy úgy kapcsolódik a politikai befolyáshoz. John Heritage diskurzuselemzése még csak annyiban, hogy a televíziós híradók interjúi között politikusokkal készített interjúk is szerepelnek; John Wilson már a kérdezős politikai kommunikációban játszott szerepét elemzi; Michael Atkinson retorikai elemzése azt firtatja, hogy a szónokló politikus milyen stratégiákkal érheti el, hogy tapsoljon a hallgatóság a számára megfelelő helyen; Roger Fowler a hatalom nyelvének kifejező eszközeiből állít össze leltárt; s végül Bob Hodge és Roger Fowler Orwell nyelvészeti elméletéről írnak esszét.

Heritage munkája a beszélgetéselemzés (*conversational analysis*) irányzatának kiváló példája. Jellemző rá, hogy valóságban elhangzó beszélgetések sajátos, a paralingvisztikai tulajdonságokat is tartalmazó átírataival dolgozik, hasonlóan Labov és Fanshel vagy Julia Goldberg fejezeteihez. A beszélgetéselemzés egyik fontos területe azon szabályoknak a feltárása, amelyek segítségével a beszélgető felek a társas interakció releváns szekvenciáit kialakítják. A hétköznapi beszélgetések elemzésénél azt a mintázatot írja le a szerző, ahogyan egy kérdés-válasz pár folytatódik: rávilágít a harmadik lépés jelentőségére. Amikor valaki kérdést tesz föl, akkor gyakran valamilyen újságot szeretne megtudni, s ha ebben sikerrel jár, akkor ezt nyugtáznia kell, illetve valamilyen módon ki kell fejeznie viszonyát a kapott hírhez.

Ettől a mintázattól minőségileg eltér a híradóinterjúk szerkezete, ami jól magyarázható azzal a sajátos társadalmi funkcióval és szereposztással, amely

a híradóinterjút és résztvevőit jellemzi. A híradóinterjú legfontosabb tulajdonsága, hogy a kérdéseket a riporter nem a saját kíváncsisága kielégítésére teszi föl, hiszen tudvalevő, hogy ő már előre felkészült ezekből a hírekből, hanem a hallgatók és nézők számára. Éppen ezért a szokásos beszélgetés nyugtázó harmadik lépései itt nem volnának helyénvalók, sőt, azt az érzést keltenék a közönségben, mintha ténylegesen kihallgatnának egy beszélgetést. A nyugtázó harmadik lépések helyett a kérdező a közönségnek szóló úgynevezett formulázásokat alkalmaz, amelyekkel mintegy összegzi vagy kivonatolja a kérdésre adott válaszban elhangzottakat. A tanulmány azokat a stratégiákat elemzi és illusztrálja a brit médiából származó anyagokon, ahogyan ezt a formulázást az interjú készítője a nézők és hallgatók számára elvégzi.

John Wilson tanulmánya kissé szélesebb elméleti és módszertani alapon vizsgálja a kérdezés beszédcselekvését, de szűkebb tematikai körben, kifejezetten a politikai interjúk körében. Az itt közölt szöveg egy fejezet a szerző *Politically Speaking (Politikusul beszélve)* című könyvéből. A kérdés mint beszédaktus általános pragmatikai bemutatása után Wilson sorra veszi a politikai kérdések különböző megközelítésű elemzéseit. Dillon funkcionális analizisét egy Michael Heseltine-nak feltett összetett kérdésen illusztrálja, s rámutat, hogy az túlságosan sok mindent visz bele kívülről és a kontextusból az értelmezésbe. Wilson ezen a funkcionális elemzésen túl még néhány logikai-formális megközelítést hasonlít össze azzal a szekvenciális elemzési móddal, amely Heritage tanulmányából is ismert. Arra a tanulságra jut, hogy a politikai kérdések megbízható elemzése érdekében ezeket a különböző felfogásokat kombinálni kell, vagyis egyfelől a kérdést meg kell vizsgálni funkcionális és logikai szerkezete szerint, másfelől viszont azt is meg kell nézni, hogy milyen válasz érkezett rá, vagy akár a tágabb szekvenciába miként illeszkedik bele.

Az eldöntendő kérdések pragmatikájának részletes taglalásával igyekszik ezután választ adni arra a politikai kommunikáció szempontjából érdekes kérdésre, hogy mit is értünk azon, hogy a politikus válaszol egy kérdésre vagy kitér előle. Ehhez a parlamenti interpellációk szituációját használja fel, s arra a következtetésre jut, hogy az eldöntendő kérdésre adott hosszabb, az igen/nem választ meghaladó válasz akkor számít kitérésnek, ha annak alapján a kérdező és a hallgatóság nem tudja a választ egy igen-nem vagy pozitív-negatív kontinuumon elhelyezni.

Érdekes megfigyelést ismertet Wilson, amelyet első leírója után Matarazzo-effektusnak neveznek, ami abban áll, hogy a kérdések „normális” hosszúsági tartományában korreláció tapasztalható a kérdés hossza (másodpercekben kifejezve) és a válasz hossza között. Wilson meggyőző pragmatikai magyarázatokat ad erre a jelenségre, többek között azt, hogy a hosszabb kérdések általában több implikált állítást tartalmaz, amelyeket a válaszolónak figyelembe kell vennie, mert ha nem teszi, akkor elismeri azok igaz voltát. Ez a hatás fokozottan érvényesül a parlamenti interpelláció sajátos helyzetében, amikor mind a kérdezőnek, mind a válaszolónak egyszer nyílik alkalma beszélni, szemben a hétköznapi beszélgetéssel, vagy akár a szokványos interjúval.

Heritage nyersanyagához hasonló beszédeseményeken, a brit médiából vett példákon alapul Heritage kiváló kollégájának, Max Atkinsonnak egy egész könyve, az igen szellemes *Gazdáink hangja. A politika nyelve és testnyelve (Our Masters' Voices. The Language and Body Language of Politics)*. Ebből a könyvből válogattunk be összeállításunkba egy fejezetet, amely a szónoki nyelvhasználat és testbeszéd kombinálásának módjait elemzi, amikor a politikusok nyilvános szónoklat során arra törekcsenek, hogy a szerintük lényeges helyen a hallgatóság tapsban törjön ki. Atkinson konzervatív és munkáspárti politikusok (Margaret Thatcher, Edward Heath, Michael Foot és mások) beszédeit elemzi, s egyrészt leírja a fontosabb „trükköket”, másrészt pedig Heritage elemzéséhez némiképp hasonlóan kimutatja, hogy ezek a „taps-csapdák” valójában nem is annyira a beszéd hallgatóságának szólnak, mint inkább a beszédről készült híradó nézőit tartják szem előtt.

Roger Fowler annak a kritikai nyelvészeti iskolának a vezéregyénisége, amelynek a nyelvről való felfogását tömören így ragadja meg: „A nyelv valóságteremtő társadalmi gyakorlat.” Ha belegondolunk, akkor ez radikális általánosítása a beszédaktus-elméletnek és a nyelvi relativitás feltevésének. Ebben a fejezetben kimondottan a hatalom nyelvi megteremtéséről értekezik, s tekintve ideológiai beállítottságát, ez nyilván nem is véletlen. Hiszen a ma már klasszikusnak számító *Language and Control (Nyelv és kontroll)* című könyvük (Fowler et al. 1979) egyes fejezetei is ezt a témát járják körül különböző aspektusokból. E könyv első fejezete azonnal egy híres előzménnyel nyit: Orwell nyelvészetét tekinti át (lásd kötetünk következő fejezetét); ennek egyik oka lehet, hogy a nyelv társadalmat és hatalmat megvalósító szerepéről nála erőteljesebben még senki sem írt korábban. De foglalkoznak könyvükben a szabályokkal és házirendekkel, a középvezetők ideológiájának nyelvi vetületeivel, a rendfenntartók és velük szembeállók összecsapásának leírásában a nyelv ideológiateremtő szerepével stb.

Fowler, miután tömören összefoglalja iskolájának alapelveit a nyelv és társadalom kapcsolatáról, és megadja az illő tiszteletet a téma klasszikus szociológusvizitikai tanulmányának (Brown és Gilman *A hatalom és szolidaritás névmásai* [1972/1975] című írásáról van szó), egy „nyelvészeti lajstromot” ad az érdeklődő szociolingvista kezébe, amely arra szolgál, hogy áttekintse mindazokat a nyelvi eszközöket a lexikontól a szintaxison át egészen a pragmatikáig és beszélgetéselemzésig, amelyek alkalmazásával a hatalom megteremtésének és fenntartásának nyelvi mechanizmusait elemezhetőnek tartja. A módszert az egészségügyben érvényesülő hatalmi viszonyok nyelvi megragadását illusztráló rövid példán be is mutatja. (A téma 2007 Magyarországon különösen aktuális.) Fowler megtermékenyítően hatott a következő évtized kutatására is, közvetlenül többek között Fairclough munkásságára (1989), kissé áttételesebben pedig a Santa Barbara-i iskolára (Ng-Bradac 1993).

Orwell szívesen foglalkozott az eufemizmusokkal (különösen a *Politika és az angol nyelv* című esszéjében; magyarul 1990), s ezt jól domborítja ki a fejezet

mottója: *A Kormány arra a konklúzióra jutott, hogy ezt a szakaszt (az 1911-es Hivatali Titok Törvény 2. szakaszát) ki kell cserélni egy Hivatali Információ Törvényre.* Ez az idézet nem Orwelltől származik, hanem Merlyn Rees brit belügyminiszter bejelentése a Parlament Alsó Házában, 1976. november 22-én. Tanulmányukban Hodge és Fowler abból a szempontból tekintik át Orwell nyelvvel kapcsolatos munkásságát, hogy feltárják azt a koherens elméletet és szisztematikus módszertant, amely számos idevágó írása, különösen az 1984 alapját képezi. Végül arra a következtetésre jutnak, hogy nincsen sem koherens szociolingvisztikai elmélete, sem szisztematikus módszertana. Sok az esetlegesség és az ellentmondás a munkáiban. A szellem azonban, amely áthatja őket, megtermékenyítő volt sok kutató számára, nem utolsósorban Fowler és csoportja számára, és ezt a jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni.

Paul Drew a bírósági interakciókban használt nyelvet elemzi. Értelemszerűen ennek is – mégpedig igen közvetlen – kapcsolata van a hatalom és nyelv viszonyával. Egyik fontos iskolája Robin Lakoffnak (Lakoff 1973) a nők hatalom nélküli helyzetét tükröző stilisztikai elgondolásával vette kezdetét. E szerint bizonyos stílusjegyek (nyomatékosítók, biztosítékok, habozások stb.) előfordulása a beszédben arra utal, hogy a beszélőnek nincs hatalma, és fordítva, e jegyek hiánya a hatalommal bíró ember stílusára jellemző. Ezt a gondolatot fejlesztette tovább és támasztotta alá alapos empirikus kutatással O’Barr a bírósági nyelv elemzésekor (O’Barr 1982; Conley–O’Barr 1998). Sikerült például kimutatnia, hogy a Lakoff által leírt stílusjegyek egy része szoros együtt járhat a státussal, sőt, befolyással van arra, hogy az esküdtek mekkora hitelt adnak a beszélőnek: a hatalom nélküli stílusúnak kevesebbet. Német nyelvetüneten hasonló eredményeket kapott Ruth Wodak is (Wodak 1980).

Nyilvánvaló, bár talán kisebb intenzitással kutatott jelentősége van a bírósági tárgyalótermek szóbeli befolyásolási stratégiáiban a Semin által első kötetünkben bemutatott megközelítésnek is. Láttuk, hogy a kérdés eltérő megfogalmazása egy esemény eltérő leírását eredményezheti anélkül, hogy erről a leíró, esetünkben a vallomást tevő tudna. Azt is láttuk Semin vizsgálataiban, hogy egy harmadik fél – esetünkben jelentős súllyal az esküdtek, de lehet a bíró is – milyen kauzális összefüggésekre következtet belőle, konkrétan, a leírás szereplőjét mennyire látja szándékos aktorként. Elisabeth Loftus a tanúvallomások elemzésekor ehhez kapcsolódó klasszikus kutatásokat folytatott, ha nem is összefüggő szövegekkel, de mégis a nyelv felhasználásával. Az ő vizsgálatai bizonyították be például, hogy a kérdésben használt szó konnotációja szisztematikus befolyásolja a szemtanú memóriefolyamatait – például olyasmire is „emlékszik”, amit valójában nem láthatott. Ezen az úton eljuthatunk számos izgalmas kognitív szociálpszichológiai kutatáshoz, amelyeknek mind relevanciájuk van a bírósági tárgyalóteremben zajló interakció szempontjából (pl. Kunda 1999; Hastie–Dawes 2001).

Paul Drew rövid áttekintést ad az előzményekről, majd figyelmét a diskurzuselemzési vagy beszélgetéselemzési megközelítésre fókuszálja, s valóság-

gos bírósági tárgyalások diskurzusának átirataiból származó példák elemzésével világít rá néhány fontos jelenségre. Az egyik ilyen jelenség, hogy az ügyvéd vagy ügyész és a tanú interakciójukban a beszélgetést mindig egy harmadik fél számára alakítják (akár esküdtek, akár bíró). Ez a gondolat már ismerős lehet nekünk, hiszen hasonló stratégiákat alkalmaznak a híradóinterjúk során is. A nyelv és a hatalom kapcsolata abban az esetelemzésében domborodik ki, amely a keresztkérdés harcjellegét mutatja be. Végül a kognitív szociálpszichológusok eredményeire rímelő összefüggéseket tár fel a diskurzuselemzés módszereivel, amikor azt mutatja meg, hogy a leírások miként implikálhatnak alternatív magyarázatokat ugyanazon eseményről.

Összeállításunkat a szóbeli befolyásolás két olyan területével zárjuk, amelyek az előbbi, főleg a hatalom körül mozgó témáktól már eltérnek: a reklám mint szóbeli befolyásolás, illetve a szóbeszéd és pletykázás jelenségeivel. Dyer írása az *Advertising as Communication (A reklám mint kommunikáció)* című könyvének egy fejezete (Dyer 1982). Dyer is annak az iskolának a követője, amellyel Roger Fowler és munkatársai révén már találkoztunk. Jól mutatja ezt az is, hogy könyvében *A reklám nyelve* fejezet előtti fejezet a *Szemiótika és ideológia* címet viseli, nagyon is a kritikai nyelvészek szellemében, és mindenképpen a brit baloldali társadalomkritika kontextusában. A fejezet olvasmányos leltárt készít azokról a trükkökről és manipulációkról, ahogyan a reklámszövegek írói igyekeznek a célcsoport érzelmeit a reklámozott dolog felé terelni. Ebben a lajstromban éppúgy szerepelnek a szavak érzelemkiváltó konnotációi, mint a szöveg ritmusa, muzsikája. Dyer elég tágan értelmezi a nyelvet, ugyanis kitér arra is, hogy a nyelv voltaképpen hiányának, a pusztá kalligráfiának milyen jelentősége van a reklám hatásában.

Fine *Szóbeszéd és pletykázás* című tanulmánya egy lexikonszócikk tömörségével mutatja be a legfontosabb jelenségeket, elméleteket, illetve a szóbeszéd és pletykázás kategóriáit. Némi definíciós bíbelődés után eljut addig, hogy a két fogalom sok esetben átfedi egymást, ezekre az átfedésekre Fine a „mendemonda” kifejezést használja. A szóbeszéd természetesen – ahogy ebből az írásból is kiderül – többnyire azt takarja, amit rémhírnek szoktunk nevezni. Ez feltehetőleg egyszerűen azzal az összefüggéssel kapcsolatos, hogy evolúciós szempontból a negatív információknak van nagyobb jelentősége az életben maradás szempontjából, tehát a szóban terjesztett, nem bizonyított információ is akkor értékesebb, ha negatív. Fine áttekinti a funkcionális felfogást, a stratégiai felfogást és annak alfajait (tranzakcionális nézőpont, konfliktus-nézőpont és csereelméleti nézőpont), valamint a szituációs megközelítést. Lényeges megemlítenünk, hogy Fine írása óta fontos fejlemények születtek a téma tágabb kontextusában. Az egyik a vélekedések fertőzés útján való terjedésének elgondolása (Lynch 1996), amely Dawkins mém-ötletéből bontakozott ki (Dawkins 2005), s amely jelentősen hozzájárult a ma divatos, bár nehezen megfogható memetikai spekulációkhoz. A másik a kognitív szociálpszichológiai irányzat kombinálása a kulturális antropológiával (pl. Fra-

ser–Gaskell 1990; Schaller 2001; Schaller–Crandell 2004). S valahol a kettő határmezsgyéjén bontakozott ki Dan Sperber epidemiológiai elmélete (Sperber 2001).

Ezzel el is értünk a két kötetben található tanulmányok sorának végére, de természetesen távolról sem merítettük ki a szóbeli befolyásolás témájához kapcsolódó területeket. A válogatás terjedelme azonban egyszerűen határt szab annak, hogy mennyire foghatjuk át ezt a szinte végtelenül gazdag jelenségek kört. Csak ízelítőül: beszélhetnénk még többek között a kódváltás mint szóbeli befolyásolás jelenségéről, amikor a szituációnak megfelelően váltunk át egyik nyelvről a másikra, egyik dialektusról a másikra, a presztízzsel bíró dialektusról a helyi szlengre stb.; ahogy viszonylag kevés teret kapott ebben a kötetben az utóbbi évtizedek egyik legdivatosabb témaköre, a narratológia is, a sztorik felhasználása a szóbeli befolyásolásban. Továbbá a retorika, a szóbeli manipuláció, a párkapcsolatok jellegzetes szóbeli stratégiái, az internetes szóbeli befolyásolás, és ennek általánosabb kereteként és mindenekelőtt a média verbális síkon érvényesülő befolyása. Reméljük, más összeállításban kellő helyet kapnak majd az itt nem képviselt területek is.

* * *

Az itt olvasható tanulmányok jelentős részét *A szóbeli befolyásolás alapjai* címmel a Nemzeti Tankönyvkiadónál 1990-ben megjelent két kötetes válogatásból vettük át. Ezek a tanulmányok ilyen módon nem számítanak a legfrissebbeknek, az idő próbáját azonban kiállták: számos jelzés érkezett kollégák felől, hogy szükségük van az összeállítás törzsanyagára, ezért csak azokat a fejezeteket hagytuk el, amelyek vagy kevésbé bizonyultak jelentősnek, vagy találtunk helyettük legalább olyan színvonalú újabb cikket.

Dunabogdány, 2007.02.16.

Síklaki István

HIVATKOZÁSOK

- Arens, W. (1986) Játék az agresszióval. In Cherfas, J. – Lewin, R. (szerk.): *Nem csak munkával él az ember. A nem létfontosságú tevékenységek*. Budapest, Gondolat, 69–82.
- Baars, B. J. (1993) *A cognitive Theory of Consciousness*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Baars, B. J. (2002) The conscious access hypothesis: origins and recent evidence. *TRENDS in Cognitive Sciences*. Vol. 6, No. 1, 47–51.
- Barthes, R. (1966) Introduction à l'analyse structurale des récits. *Communications*, 8, 1–27. (Magyarul: Az akció és interakció narratív modelljei. In Kanyó Z. – Síklaki I. [szerk.]: *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 378–397.)
- Bartlett, F. C. (1985) *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*. Budapest, Gondolat.
- Bateson, G. (1972) *Steps to an ecology of mind*. New York, Ballantine.
- Beaugrande, R. de – Dressler, W. U. (1981) *Introduction to Textlinguistics*. London, Longman.
- Beaugrande, R. – Colby, B. N. (1980) Narrative models of action and interaction. *Cognitive Science*, 3, 43–66. (Magyarul: Az akció és interakció narratív modelljei. In Kanyó Z. – Síklaki I. [szerk.]: *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 341–366.)
- Bobrow, D. G. – Collins, A. M. (eds.) (1975) *Representation and Understanding*. New York, Academic Press.
- Brenneis, D. (1986) Szócsaták. In Cherfas, J. – Lewin, R. (szerk.): *Nem csak munkával él az ember. A nem létfontosságú tevékenységek*. Budapest, Gondolat, 169–182.
- Brown, R. – Gilman, A. (1972) The pronouns of power and solidarity. In Gighli, P. P. (ed.): *Language and Social Context*. Harmondsworth, Penguin. (Magyarul: Papp M. – Szépe Gy. [szerk.]: *Társadalom és nyelv*. Budapest, Gondolat, 1975. 359–387.)
- Carroll, John B. (ed.) (1956) *Language, Thought and Reality. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. New York, John Wiley & Sons Inc.
- Clark, A. (1996) *A megismerés építőkövei*. Budapest, Osiris.
- Colby, B. N. (1988) Eseményváz-komponens és szimbolikus komponens hosszabb elbeszélő szövegekben. In Kanyó Z. – Síklaki I. (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó. 398–410.
- Conley, J. M. – O'Barr, W. M. (1998) *Just Words. Law, Language, and Power*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Coulthard, M. (1985) *An Introduction to Discourse Analysis*. 2nd edition. London, Longman.
- Dawkins, R. (2005) *Az önző gén*. Budapest, Kossuth.
- Dressler, W. U. (ed.) (1978) *Current Trends in Textlinguistics*. Berlin, De Gruyter.
- Fairclough, N. (1989) *Language and Power*. London, Longman.
- Fowler, R. – Hodge, R. – Kress, G. R. – Trew, T. (1979) *Language and Control*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Fraser, C. – Gaskell, G. (eds.) (1990) *The Social Psychology of Widespread Beliefs*. Oxford, Clarendon Press.

- Garfinkel, H. (1978) Mi az etnometodológia? In Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció 2. A kommunikáció világa*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 173–202.
- Gilbert, D. T. (1993) The assent of man: Mental representation and the control of belief. In Wegner, D. M. – Pennebaker, J. W. (eds.): *Handbook of mental control*. London, Prentice-Hall, 57–87.
- Greimas, A. J. (1966) *Sémantique structurale*. Paris, Larousse.
- Gumperz, J. J. – Hymes, D. (eds.) (1964) The Ethnography of Communication. *American Anthropologist*, 66, 6, pt. II: 137–154.
- Gumperz, J. J. – Hymes, D. (eds.) (1972) *Directions in sociolinguistics: The Ethnography of Communication*. New York, Holt, Reinhart and Winston.
- Gumperz, J. J. – Levinson, S. C. (1996) Introduction: Linguistic relativity re-examined. In Gumperz, J. J. – Levinson, S. C. (eds.): *Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge, Cambridge University Press, 1–20.
- Hastie, R. – Dawes, R. M. (2001) *Rational Choice in an Uncertain World. The Psychology of Judgment and Decision Making*. Thousand Oaks, Sage.
- Kintsch, W. – Van Dijk, T. A. (1980) Hogyan idézünk fel és kivonatolunk történeteket? In Pléh Csaba (szerk.): *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. Budapest, Tankönyvkiadó, 311–332.
- Kunda, Z. (1999) *Social Cognition. Making Sense of People*. Cambridge, The MIT Press.
- Lynch, A. (1996) *Thought Contagion. How Belief Spreads Throuh Society*. New York, Basic Books.
- Ng, S. H. – Bradac, J. J. (1993) *Power in Language*. Newbury Park, Sage.
- O’Barr, W. M. (1982) *Linguistic Evidence: Language, Power, and Strategy in the Courtroom*. New York, Academic Press.
- Orwell, G. (1990) Politika és az angol nyelv. In uő: *Az irodalom felszámolása. Válogatott Esszék*. Budapest, Európa, 341–358.
- Petőfi S. J. (1982) *Szöveg, diszkurzus. Tanulmányok. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. 15. füzet. Újvidék*.
- Pléh Csaba (szerk.) (1980) *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Pléh Csaba (szerk.) (1997) *A megismeréskutatás egy új útja: A párhuzamos feldolgozás*. Budapest, Typotex.
- Pollio, H. R. (1986) Mi olyan vicces? In Cherfas, J. – Lewin, R. (szerk.): *Nem csak munkával él az ember. A nem létfontosságú tevékenységek*. Budapest, Gondolat, 145–168.
- Propp, V. J. (1928/1975) *A mese morfológiája*. Budapest, Gondolat.
- Rumelhart, D. E. (1975) Notes on a schema for stories. In Bobrow, D. G. – Collins, A. M. (eds.): *Representation and Understanding*. New York, Academic Press, 211–236. (Magyarul: Megjegyzések egy történetsémáról. In Kanyó Z. – Síklaki I. [szerk.]: *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 330–340.)
- Rumelhart, D. E. (1980) On evaluating story grammars. *Cognitive Science*, 4, 313–316.
- Sacks, H. (1988) Gyerekek történeteinek elemezhetőségéről. In Kanyó Z. – Síklaki I. [szerk.]: *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 411–428.

- Sacks, H. – Schegloff, E. – Jefferson, G. (1974) A simplest systematics for the organization of turn-taking in conversation. *Language*, 50, 696–735.
- Schaller, M. (2001) Unintended influence: Social-evolutionary processes in the construction and change of culturally-shared beliefs. In Forgas, J. P. – Williams, K. D. (eds.): *Social Influence: Direct and Indirect Processes*. New York, Taylor–Francis.
- Schaller, M. – Crandell, Ch. S. (eds.) (2004) *The Psychological Foundations of Culture*. London, Erlbaum.
- Schank, R. C. – Abelson, R. P. (1977) *Scripts, Plans, Goals, and Understanding*. Hillsdale, Erlbaum.
- Schenkein, J. (ed.) (1978) *Studies in the Organization of Conversational Interaction*. New York, Academic Press.
- Schiffrin, D. (1994) *Approaches to Discourse*. Oxford, Blackwell.
- Semin, G. – Fiedler, K. (1988) The cognitive functions of linguistic categories in describing persons: Social cognition and language. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 558–568.
- Síklaki I. (1980) *Elbeszélő szövegekkel kapcsolatos kutatások*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Sinclair, J. – Coulthard, M. (1975) *Towards an Analysis of Discourse: the English Used by Teachers and Pupils*. London, Oxford University Press.
- Sperber, D. (2001) *A kultúra magyarázata*. Budapest, Osiris.
- Sperber, D. – Wilson, D. (1986) *Relevance*. Oxford, Basil Blackwell.
- Sudnow, D. (ed.) (1972) *Studies in social interaction*. New York, Free Press.
- Tajfel, H. – Turner, J. C. (1987) Social identity theory of intergroup relations. In Worchel, S. – Austin, W. G. (eds.): *Psychology of Intergroup Relations* Chicago, Nelson Hall, 7–24.
- Toulmin, S. (1958) *The uses of Argument*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Van Dijk, T. A. (1980) Story comprehension: An introduction. *Poetics*, 9, 1–21. (Magyarul: A történet felfogása. In Kanyó Z. – Síklaki I. [szerk.]: *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 309–329.)
- Watzlawick, P. – Beavin, J. H. – Jackson, D. D. (1967) *Pragmatics of Human Communication. A Study of Interactional Patterns, Pathologies, and Paradoxes*. New York, Norton.
- Wodak, R. (1980) Discourse analysis and courtroom interaction. *Discourse Processes*, 3/4, 369–380.